

A szellemi élet rekonstruálásának lehetőségei az ókori Kanišban

OPPENHEIM ÍRJA alapvető művének bevezetőjében,¹ hogy az assziriológiának, saját megújulása és ezzel a jobb eredmények elérése végett szüksége van a más tudományokkal (akár természet-, akár társadalomtudományokkal) való együttműködésre. Ugyanakkor valamivel korábban úgy véli, tudományága számára a szövegek sokkal értékesebbek a tárgyi emlékeknél, melyek esetenként azért „szerencsés szemléltetőeszközök” lehetnek. Szerinte a régész főleg az írott források előtti kor megismeréséhez járulhat hozzá jelentősen, s a régész és a filológus együttműködése csak kivételes esetben, kisebb telepeken hozhat fontos eredményeket.² A két megállapítás közötti ellentmondás nyilvánvaló, és némiképp érthetetlen is, hiszen az assziriológia belső területeinek együttműködése sokkal könnyebben megvalósítható, mint a más tudományokkal való, egyébként valóban kívánatos és szinte beláthatatlan távlatokat nyitó kooperáció. Sajnos a helyzet azóta sem javult, és a különböző cikkek, tanulmányok vagy csak az írott emlékekre, vagy csak a tárgyi anyagra koncentrálnak (szerencsére előfordulnak üdítő kivételek is;³ megjegyzéseim természetesen nem a kisebb részproblémákkal foglalkozó szakcikkekre vonatkoznak).

Az alábbiakban a legfontosabb óasszír kereskedőtelep, Kaniš lakóinak szellemi életét kíséreltem meg felvázolni az ott talált írásos és tárgyi emlékek alapján. Írásom elsősorban mégsem Kanišról és lakóiról fog szólni; sokkal inkább annak bemutatására törekszem, miként lehet a már ismert, de külön-külön kezelt emlékeanyag összevetésével új eredményekre jutni. (Éppen ezért tudatosan kerültem például a még feldolgozatlan ékírásos táblák felhasználását; újdonság csak egy-két eltérő értelmezés, illetve a tárgyi emlékek más szemszögű vizsgálata lesz.) Mielőtt azonban rátérnék tulajdonképpeni témámra, feltétlenül szükséges a szellemi élet hátterének ismertetése, a kor és a hely vázlatos ábrázolása.

¹ OPPENHEIM, 1982. 53–54.; e bevezető korábban önálló cikként is megjelent (*Current Anthropology* I. (1960), 409–430.).

² Uo. 32–33.

³ Az egyik legutóbbi ilyen példa: G. J. SELZ: Über Mesopotamische Herrschaftskonzepte. Zu den Ursprüngen mesopotamischer Herrscherideologie im 3. Jahrtausend. In: *Fs Römer*, 281–344.

Kültepe – az ókori Kaniš – a bronzkori Anatólia egyik kulcslelőhelyének számít. A területén végzett ásatások nemcsak ennek a térségnek korai történetére vetnek fényt, hanem a szomszédos régiókra, elsősorban Asszíriára vonatkozó ismereteink szempontjából is alapvető fontosságúak. E fontosságot leginkább az itt talált ékírásos tábláknak tulajdoníthatjuk, hiszen a múlt embere a szövegeken keresztül szólhat hozzánk a legérthetőbben. Az agyagtáblák az óasszír kereskedelmi telepek tevékenységével foglalkoznak, elsősorban a kereskedelemmel – áruk, árak, vámok, kiadások, bevételek, karavánok indítása –, ill. a peres ügyekkel – kölcsönügyletek, fizetési határidők, s ezek elmulasztása, tulajdonjogi viták –, s csak ezek után következnek az élet egyéb területei, például házasság, válás, nem kereskedelmi témájú magánlevél, vallási élet stb. Ebből következik, hogy a különböző feldolgozások is elsősorban a kereskedelmet, Aššur és a kolóniák viszonyát, az óasszír intézményeket, egyes kereskedők működését, a jogi ügyleteket tárgyalják, s csak jóval kevesebb hely jut a például a politikatörténet, az óasszír vallás bemutatására. Részben tehát a források egyoldalúsága az oka a vizsgáldások behatároltságának. Ugyanakkor ez esetben is észre kell venni, hogy a különböző kötetekben, tanulmányokban az ásatások további eredményei, az épületmaradványok és egyéb tárgyi emlékek legfeljebb érdekességként, háttérinformációként, dekorációként vannak jelen. Amennyiben pedig a feltárások vagy egyes leletcsoportok képezik az adott publikáció tárgyát, akkor a szövegek szorulnak túlságosan háttérbe. (Talán ez az oka annak, hogy például e kulcslelőhely átfogó történetéről, vagy egykori mindennapjairól eddig nem készült összefoglalás.)

A telep történetének, életének, kereskedelmének, kapcsolatainak kutatásához három forráscsoport használható fel: az ásatások eredményei, az agyagtáblák, és érdemes külön tárgyalni a pecséthengereken található ábrázolásokat is.

A régészeti források mindenképpen az első helyre kívánkoznak, azért is, mert az írott és a képi emlékek is a feltárások nyomán kerülnek napvilágra. Az épületmaradványok a korabeli lakó- és középületek, valamint a településszerkezet megismerését teszik lehetővé, a házakban talált leletek pedig a maradandó anyagból készült használati eszközökről, közvetve az egyes épületek funkciójáról adnak keresztmetszetet. Az így kialakult kép természetesen nem lehet átfogó, hiszen az eszközök egy része nem marad fenn, s a megőrződött tárgyak is csak kellekei a hétköznapi életnek, amely az ember jelenlétével válik teljessé, mégis talán a legszélesebb betekintést engedik az anyagi kultúrán keresztül az akkor élők mindennapjaiba.

Kültepe dombján az első ásatást E. Chantre végezte 1893–94-ben. 1906-ban német kutatók folytattak ugyanott munkálatokat (H. Winckler és H. Grothe), igazán jelentős azonban B. Hroznynak, a hettiita nyelv megfejtőjének 1925-ben kezdődött feltárása volt, melynek során rábukkant a kereskedőtelep, a *kārum* területére.⁴ E felfedezés ellenére az ásatásokat nem folytatták; csak 1949-ben kezdte meg a Türk Tarih Kurumu (Török Történeli Társaság) a rendszeres munkálatokat, amelyek a mai napig tartanak Tahsin Özgüç vezetésével. Az eredményeket évente közlik valamelyik szakfolyóiratban, s önálló kötetek is megjelentek a feltárásokról.⁵ Véglegesen tisztázódott, hogy a *kārum*nak négy lakott rétege volt, melyből a legfiatalabbat további két szintre lehetett tagolni. Az agyagtáblák a II-Ib szintekből kerültek felszínre, akkor érte el a telep a legnagyobb kiterjedését. Mindkét említett rétegnek hirtelen tűz vetett véget, melyek során a lakosságnak pánikszerűen kellett elmenekülnie: némelyik házban a tűzhelyen hagyták a fazekat, kemencében maradtak az archiválásra váró agyagtáblák.⁶

Az előkerült leletek egyértelműen mutatják, az asszír kereskedők is az anatóliai kultúrkörhöz köthető eszközöket használtak: mind a kerámia, mind az egyéb, elsősorban fémeszközök megfelelői fellelhetők más anatóliai településeken is (Alisar, Alaca Höyük). Az akkád nyelv és a pecséthengerek egyidejű használata mutatja a *kārum*(ok) sajátos kultúráját, a többféle népesség szimbiotikus viszonyát.

1881-től bukkantak fel a kereskedelemben az ún. „kappadókiai” táblák; ezek még rablásátásokból származtak. Az első helyhez köthető agyagtáblákat Hroznysta ki 1925-ben a *kārum* területéről.⁷ A táblák száma mára egyes vélemények szerint meghaladja a húszezret,⁸ mások tizenötezer vagy még alacsonyabb számú (13.500) tábláról tudnak.⁹ E hatalmas szövegmenyiségnek a mai napig is csak igen kis részét adták ki, vagy dolgozták fel. Azt, hogy a források egyoldalúak, már korábban megállapították,¹⁰ mivel a kereskedelmen és a jogi ügyleteken kívül csak nagyon ritkán olvasható más témájú szöveg. Ennek ellenére ebből az anyagból is jelentős információ szűrhető le a vallási életről, a nevek alapján a lakosság összetételéről, a telepek elhelyezkedéséről. Ugyancsak közvetett információkat nyújtanak a táblák a mindennapi élet területéről is: a sok árufelsorolás közt előbukkan egy-egy szokatlan tétel, kiderül, hányféle gabonát ismertek és használtak

⁴ ORTHMANN, 1976–80. 379. Hroznysta a *Syria* c. folyóirat 8. évfolyamában (1927) publikált egy előzetes jelentést (sajnos nem sikerült hozzájutnom).

⁵ T. ÖZGÜÇ: *Kültepe-Kaniş* I. Ankara, 1959. és II. uo., 1986.; 1949–50-ben egy-egy rövidebb német és angol nyelvű ismertetés is napvilágot látott (Magyarországon egyik sem elérhető).

⁶ T. ÖZGÜÇ, 1953. 110.; T. ÖZGÜÇ, 1963. 22.

⁷ ULSHÖFER, 1995. 1.

⁸ VEENHOF, 1997. 338.

⁹ ULSHÖFER, 1995. 3., és uo., 8. jegyzet.

¹⁰ VEENHOF, 1977. 109–110.

az ottani emberek, milyen áron vettek például kenyeret, háziállatot, szolgát, házat stb. S ami szintén csak közvetve vehető észre: a táblák fogalmazása, az egyes személyes problémák mögött felsejlik az asszír kolóniák lakóinak mentalitása, gondolkodásmódja is.

Anatóliában a pecséthengerek csak az óasszír idősakra voltak jellemzőek, azt követően használatuk gyorsan kiment a divatból.¹¹ Előtte is, utána is, sőt a helyi kereskedők sokszor még ebben a korszakban is a térségben általános pecsétnyomókkal bélyegeztek. A pecsétnyomók tehát etnikai hovatartozást is jeleztek (a pecséthengerek már nem, az elterjedt volt a helyiek körében is).¹²

A pecsétlőhasználat széleskörű volt: lepecsételték a táblákat, a tárolóedényeket, -ládákat, a raktárakat, a perek végzéseit, házassági, válási szerződéseket, sőt a magánleveleket is. A pecsétlővel igazolhatta magát a kereskedő, s érvényesíthette jogilag üzleteit. Ezen eszköz tehát valamilyen társadalmi helyzetet is kifejezett; előfordult, hogy apáról fiúra öröklődött, s egy család (cég) tagjai azonos pecsétlőt használtak.¹³ Mivel ez a tárgytypus Anatóliában idegen eredetű, az azokon látható képek stílárisan több régióhoz is köthetők. Megtalálható a III. Ur-i dinasztia hagyományát folytató óbabilóni stílus (ülő isten előtti imádkozás, ill. beavatás),¹⁴ az ennél merevebb kontúrvonalakat, szögletesebb figurákat használó óasszír irányzat,¹⁵ a fonat-díszítést, fodros vagy peremes ruhákat, kétarcú és keresztben álló figurákat ábrázoló ószír stílus is.¹⁶ Mindezek hatására kialakult az anatóliai irányzat is, mely több kisebb csoportra is bontható (Ili-wēdāku-, Šaluwarta- és Rāb ḥaṭṭim-stílus);¹⁷ itt megfigyelhető a lineáris jelleg, a figurákon a halszákamintás rovátkák, az állatjelenetek túlsúlya és a túlsúfolttság. Az egyes jelenetek sokszor különböző szintekre kerülnek; ez a megoldás adja később a hettita művészet alapját is.¹⁸ Az anatóliai irányzat pecsétlői oly mennyiségben maradtak fenn, hogy nemcsak stílusokat, hanem mesterkezeket, alkotókat is el lehet különíteni.¹⁹

Azonban nem a különböző stílusok a fontosak, hanem az ábrázolt tárgyak, ruhaviseletek, az állatvilág. A ruházzkodásra például ez a legjobban használható forrásunk, mivel a szövegek nem maradnak meg, a táblák pedig csak az alapanyagokkal foglalkoznak, vagy ha a ruhákkal, a jelentésükben nagy a bizonytalanság. Érdekes látni, hogy a mezopotámiai hatásra ábrázolt beavatási, imádkozási jele-

¹¹ PORADA, 1948. 107.

¹² PORADA 1976–80. 387–388.

¹³ MATOUŠ, 1982. 262.; MATOUŠ–MATOUŠOVÁ, 1984. 88–89.

¹⁴ Részletesen: N. ÖZGÜÇ, 1968. 51–52.; PORADA, 1948. 109–110.

¹⁵ Részletesen: N. ÖZGÜÇ, 1968. 48.; PORADA, 1948. 108.; TEISSIER, 1984. 66–69.

¹⁶ N. ÖZGÜÇ, 1968. 53–57.; PORADA, 1948. 114.; PORADA. 1976–80, 386. és 388.; TEISSIER, 1984. 69–71.

¹⁷ TOSUN, 1965. 186–187.

¹⁸ N. ÖZGÜÇ, 1965. 47.

¹⁹ ALEXANDER, 1979. 574.

netek istenei helyi viseletbe bújnak, Mezopotámiában nem ismert állatok övezik őket. Ezek alapján joggal feltételezhető, hogy a pecsétlőkön látható tárgyak legalább egy része is Anatóliára jellemző. Ugyanilyen észrevételt tehetünk a vallási élet vonatkozásában, például a szertartások, imajelenetek ábrázolásánál is.

II.

A mezopotámiai történeti tudatban már az akkád időkben megjelenik Anatólia. A Šarrukīn egyik hadjáratát tárgyaló eposz, a *šar tamhari* a táblákról jól ismert kolónia, Puruṣhaddum (az eposzban Puruṣhanda) asszír kereskedői kérik az uralgó segítségét. Ugyanezt a helységet foglalják el először Narām-Sīn kuta legendájában az egész ismert világot megszálló idegen hadseregek.²⁰ Azt, hogy ez a tudat valós kapcsolatokon nyugodott, két adat is bizonyítja: a 24. századból, Eblából előkerült egy tábla Kaniš nevének említésével (*kār Kaniš^{KI}*),²¹ és az antropológiai vizsgálatok szerint Kaniš *kāruma* III. szintjének (21. század 2. fele) embermaradványai nem sokban különböznek Ubaid, Kiš és Ur csontvázaitól, a közép-anatóliai térség embertípusától viszont eltérnek.²² Kronológiai problémák mindenképp felmerülnek, hiszen a kaniši kolónia IV., legalsó rétege is csak 2100 k. kezdődik;²³ az űr talán áthidalható azzal a feltevessel, hogy a korai kereskedők még nem egy elkülönített helyen, hanem az eredeti városban laktak, ami viszont a kora bronzkortól (3. évezred közepe) egészen a római időkig lakott volt.²⁴

Maga a kereskedőtelep a domb keleti oldalán épült ki. A IV. réteg kerámiája díszítése alapján egyértelműen a kilikiai kultúrkörhöz köthető, s megjelenik – mintegy az eblai tábla igazolásaként – a szürke színű szír „palack” is.²⁵ E szintet csak rövid ideig lakták, akárcsak az ezt követő III. réteget, ahol kifejezetten kezdetleges, vékonyfalú házakat építettek,²⁶ s ahol a kerámia nagyjából az előző korszak hagyományait folytatta.²⁷ Táblákat nem találtak e korai időszakokból.

A korábbi településhez képest gyökeres változás következett be a II. rétegben, mely 2000 körül kezdődött: ez a tulajdonképpeni *kārum*-korszak eleje. A telep kiterjedése megnőtt (átmérője legalább 4 km lett), a leletgazdagság és a házak gon-

²⁰ LEWY, 1971a. 707.; VEENHOF, 1976–80. 370.

²¹ VEENHOF, 1976–80. uo., és LARSEN, 1977. 119–120. Előbbi 2400, utóbbi 2300 körülre keltezi a táblát.

²² ŠENYÜREK, 1952. 331. és 334–335.

²³ MELLAART, 1971. 693. (összehasonlító táblázat; az időpontoknál eddig is, ezután is ezt követem.)

²⁴ T. ÖZGÜÇ, 1964. 27–28.

²⁵ MELLAART, 1971. 687.

²⁶ T. ÖZGÜÇ, 1964. 28.

²⁷ EMRE, 1963. 87.

dos kivitelezése a gyors felvirágzás jele. A települést kettős fallal vették körül,²⁸ a falon belül szabálytalan alaprajzú helység terült el, s az utcák zsúfolt házblokkokat választottak el egymástól.²⁹ E szabálytalanság ellenére megfigyelhető valamilyen tervszerűség is: a főbb utakon szekerek is haladhattak, némelyik utca kövezett volt (számuk az Ib időszakban megnőtt), továbbá felfedezhetők egy víz-elvezető csatornarendszer nyomai is.³⁰ Kaniš mellett Anatólia-szerte létesültek kereskedelmi kolóniák: az önálló önkormányzattal rendelkezők, amelyeknek saját hivatalai működtek, és jogi ügyekben is dönthettek, voltak a *kārum*ok, a kisebb kereskedelmi állomások, amelyek egy-egy közeli *kārum* fennhatósága alá tartoztak, a *wabartum*ok.³¹ Talán Kaniš központi fekvése volt az oka, hogy a kolóniák közt vezető szerepet játszott, s a hierarchiában Aššur után következett annak követőivel együtt.³² A többi *kārum* és *wabartum* ide küldte peres ügyeit befejezésre, tehát esetleg fellebviteli hatóságként is működött.³³ (Pl.: „Ezt az ügyet Purušhadum *kārum* kicsijei és nagyjai átadták nekünk, az ügy befejezői mi vagyunk.”³⁴) Ez a központi helyzet másban is megfogható: a fő kereskedelmi út Aššurból Kanišba vezetett, s bár voltak útközben leágazások, az Anatóliába továbbmenő útvonalak is onnan indultak ki.³⁵

A telepek jogi helyzete megváltozhatott az idők folyamán, és *wabartum*okból *kārum*okká válhattak. A II. szint idején például Šamuha és Wašhanija *wabartum*ok voltak, az Ib szint idejére (1900 körül kezdődött) *kārum*okká váltak, s ugyanezt a rangot kapta az addigi szövegekben nem szereplő Timilkija és Tawinija is. A II. szint korában létezett egy-egy Zalpa nevű *kārum* és *wabartum* is, és érdemes megemlíteni Hattuš *kārum*ot, a későbbi hettita fővárost.³⁶ A kolóniák pontos elhelyezkedése bizonytalan, így a különböző szerzők eltérően helyezik el a telepeket térképeiken.³⁷ E kiépült kereskedelmi rendszernek köszönhetően Aššur a gazdagságát,³⁸ ami lehetővé tette számára, hogy a politikai életben is egyre nagyobb szerepet játsszon.

²⁸ MELLINK, 1971. 164.

²⁹ MELLAART, 1978. 49.

³⁰ T. ÖZGÜÇ, 1953. 111.; T. ÖZGÜÇ, 1964. 31.; T. ÖZGÜÇ, 1966. 26.; MELLINK, 1985. 550.

³¹ LARSEN, 1976. 229–232. (egyúttal az óbabilóni *kārum*mal is összehasonlítja) és 236.; VEENHOF, 1976–80. 369.; ORLIN, 1970. 25–26.

³² LARSEN, 1976. 247.

³³ Uo. 259–260., 262.

³⁴ KUG 13: (48) *a-wa-tim a-ni-a-tim ka-ru-um sa-he-er rābi(GAL) Pu-ru-uš-ha-dum* (49) *i-di-in-ni-a-ti-ma ga-me-er a-wi-tim ni-nu*

³⁵ NASHEF, 1987. 69–70. (= Tabelle 4-5.; megjegyzendő, hogy ez a rekonstrukció sokban eltér a korábbi szerzők elképzeléseitől.)

³⁶ A telepek és státuszuk felsorokása: LARSEN, 1976. 236–240.

³⁷ Lásd pl. LARSEN, 1976. 238., ORLIN, 1970. 111.; NASHEF, 1987. a karavánutak miatt részletesen foglalkozik a különböző települések elhelyezkedésével.

³⁸ LARSEN, 1976. 105.

Aššur városának fekvése eleve megkövetelte a külvilággal való intenzív érintkezést, mivel természeti adottságai nem tették lehetővé az önellátást.³⁹ (Ez is magyarázhatja a kereskedők korai felbukkanását az irodalomban.) Az a pusztítás, amely az Akkád dinasztiának is véget vetett, a város rétegeiben is kimutatható,⁴⁰ ám ezt követően töretlen a fejlődés. A III. Ur-i dinasztia alatt ez a terület is a Dél fennhatósága alá került, s Aššur vazallus állam lett.⁴¹ Az i.e. 20. században viszont már önálló hatalmi tényező: Ilu-šuma (1962–1942) hadat visel a Iamutbal királyság fővárosa, Dēr ellen egy bizonyos Sumuabum király védelmében, akit elűztek onnan.⁴² Utódjának, I. Irišumnak építkezéseiről nemcsak Aššurban találtak feliratokat, hanem Kanišban is napvilágra került két, egymással egyező szövegű tábla az Aššur-templom építéséről.⁴³ Arról, hogy az ő fia, Ikunum újjáépítette a városfalat, szintén Kanišból értesülünk: egy levél szerint a *kārum*nak 10 mina ezüstöt kell hozzájárulásként fizetnie (feltehető, hogy ez a többi telepre is vonatkozott).⁴⁴

Asszíria és Aššur történetében I. Šamši-Adad (1813–1781) hozott nagy változást: az eddigi városállam és kereskedelmi központ helyett egy nagy kiterjedésű birodalmat hozott létre, amely nyugaton az Euphratésig ért, Anatóliában azonban nem ismerjük a pontos határait;⁴⁵ az tény, hogy a kolóniák tevékenysége megélénkült ebben az időszakban.⁴⁶ E korszak pontos kronológiai támpontját adja meg egy Ališarban talált tábla, amit Adad-bani *limmujával* datáltak. Ugyanennek az Adad-baninak kerültek elő szövegei Çagar Bazarból és Mariból is.⁴⁷ Šamši-Adad körzetekre osztotta a birodalmát, ezek élén kormányzók álltak; rendszeres hadivállalkozásai biztosítására katonai állomások egész sorát építette ki, és Aššur helyett egy új fővárost alapított a Hábúr felső folyásánál: Šubat-Enlilt.⁴⁸ A birodalom azonban már alapítójával együtt sírba szállt: fia és követője, Išme-Dagan ugyan még 40 évig uralkodott, de már csak Asszíriában.⁴⁹ (Éppen ezért nem tartom szerencsésnek az óasszír birodalom elnevezést: a *birodalom* – véleményem szerint – valamilyen időbeli tartósságot is jelent, s nem köthető egyetlen személy-

³⁹ LEWY, 1971b. 752.

⁴⁰ Uo. 739.

⁴¹ GADD, 1971. 602.

⁴² LEWY, 1971b. 757.

⁴³ Publikálása, részletes feldolgozása: LANDSBERGER – BALKAN, 1950. újabb kiadása (csak átírás–fordítás és magyarázat): GRAYSON, 1987. 19–22.

⁴⁴ LEWY, 1971b. 761.; LARSEN, 1976. 62.

⁴⁵ KUPPER, 1973. 3.

⁴⁶ Uo. 2.

⁴⁷ BALKAN, 1955, 43.

⁴⁸ KUPPER, 1973. 4–6.

⁴⁹ Uo. 8.

hez. Szerintem a kifejezés egy kb. százéves középasszír időszaktól eltekintve egyedül az újasszír uralkodók idejére vonatkozatható.)

Šamši-Adad előtt Aššur uralkodói Aššur isten helytartójának hívták magukat (*iššiak Aššur*), illetve levelezésükben volt egy sajátos kifejezésük önmagukra, a *waklum*,⁵⁰ ami más területeken királyi hivatalnokot jelentett.⁵¹ Volt még egy cím, amit használtak, a *rubā'um* (általános jelentése: herceg, fejedelem). Ez a szó „nemes” értelemben is előfordul; a címet óbabilóni ómenfeliratokban is alkalmazták a király jelölésére.⁵²

A város nagyfokú önkormányzattal rendelkezett: a levelekben olvasható *ālum u rubā'um* (a Város és a király) sorrendje mindenesetre erre utal.⁵³ Fontosságát az is mutatja, hogy a kereskedőtelepek leveleikben egyedül Aššurt illetik az *ālum* szóval.⁵⁴ (Elképzelhető, hogy a *waklum* mint királyi cím is ezt fejezte ki: viselője a Városnak csak első tisztségviselője volt.) Az önkormányzat legfontosabb intézménye a városháza vagy *limmu háza* volt (*bīt ālim/limmim*), amelyet a *limmu* vezetett.⁵⁵ Nemcsak adminisztratív, hanem kereskedelmi központ is volt, sőt luxuscikkek terén monopóliummal rendelkezett.⁵⁶ A felnőtt férfiak és nők gyűlését *puhrum*nak hívták (maga a szó is ezt jelenti), végrehajtó testületét (?) a vének (*šibūtum*) alkották (e kérdésben még sok a bizonytalanság).⁵⁷ Az ötök (*hamuštum*) testülete bíróságként és a kolóniák előjáró szerveként is funkcionált, például ők küldtek pénzt a városháza építésére.⁵⁸ A Város küldöttét, aki a telepeken tevékenykedett törvénykezési és peres ügyekben, *rābišum*nak hívták; ő tartotta a kapcsolatot az anatóliai hatóságokkal, és a kereskedelemre is figyelt.⁵⁹ (Ismeretes még egy *mūsi'um* nevű hivatalnok, aki a *limmu* épületében ügködött, de pontos feladatát egyelőre nem tudni.⁶⁰)

A kolóniák közül természetesen Kaniš intézményeit ismerjük a legjobban, ám mindenképp megengedhető némi általánosítás. Amit Aššurban a *bīt ālim/limmim* jelentett, azt itt a *bīt kārim* képviselte,⁶¹ de funkciója kiterjedtebb volt: raktárként is szolgált,⁶² és valószínűleg a vallási életben is játszott valamilyen szerepet (erre

⁵⁰ LARSEN, 1976. 110–111.

⁵¹ Uo. 129.

⁵² Uo. 121–123.

⁵³ Uo. 127. és 153.

⁵⁴ Uo. 160.

⁵⁵ Uo. 156.; ORLIN, 1970. 59.

⁵⁶ ORLIN, 1970. 59.; VEENHOF, 1977. 112–113.

⁵⁷ LARSEN, 1976. 161–163.; ORLIN, 1970. 61–63.

⁵⁸ LARSEN, 1976. 166–170.

⁵⁹ Uo. 170–174.; ORLIN, 1970. 64.

⁶⁰ LARSEN, 1976. 196–197.

⁶¹ Uo. 194.; ORLIN, 1970. 59.; GARELLI, 1963. 176.

⁶² GARELLI, 1963. 179.

a megfelelő helyen visszatérek). A „plenáris gyűlés” neve *kārum šahēr rābi* (kis és nagy *kārum*) volt; a „kis és nagy” szavak jelentése kérdéses, esetleg valamilyen két kamarás rendszert takarhat a kifejezés.⁶³ Döntéshozatali joggal a *puḫrum*, itteni értelemben a nagy emberek tanácsa rendelkezett.⁶⁴ (Feltétlenül meg kell említeni, hogy a testületek elnevezésében nincs konszenzus a szakirodalomban: akad, aki ugyanezt az intézményt *namedum*-nak hívja,⁶⁵ másnál ez a szó egyszerű többséget jelent.⁶⁶) A *tuṣšarrum* hivatalos írnok volt, aki a szerződéseket, jogi ügyeket stb. fogalmazta.⁶⁷ A *kārum*-nak megvolt az állandó képviselője Aššurban, a *nībum*.⁶⁸ Az ötök testülete (itt *hamišum* néven!) itt is létezett, ugyanez az intézmény más telepeken változó taglétszámmal működött: tízek, hatok, hármak (*ešartum*, *šedeštum*, *šalištum*), s egyaránt említik kereskedelmi és politikai ügyekben őket.⁶⁹ Sajátos intézménye volt Kanišnak – és talán a többi kolóniának – a *hamuštum*, a hétnek nevet adó eponymos (a szó nyilvánvalóan az ötös számból eredeztethető; az értelmezési problémákra az időszámítás kapcsán még visszatérek).⁷⁰ E telepen is ismert volt az évnek nevet adó *limmu(m)*, de több szöveg szerint nem mindig ebben a jelentésben használták; esetleg valamilyen ad hoc bizottságot is jelenthetett.⁷¹ (Egy *k/g/qaššum* nevű hivatal funkciója teljesen bizonytalan; a kezdő mássalhangzó kérdéses volta miatt GAššum-nak szokták átírni.⁷²)

Anatólia akkori állapotáról nehéz pontos képet festeni. Az biztos, hogy több, mint 30 helyi uralkodót ismerünk, akiket legtöbbször a *rubā’um* vagy *rubātum* címmel jelölték a nemtől függően, ezenkívül ritkábban a *bēl ālim* (a város ura) és a *šarrum* (király) kifejezés is előfordul.⁷³ Egymáshoz való viszonyukról keveset tudunk, akad, aki szerint Purušhaddumban székelt a nagykirály,⁷⁴ más ennél óvatosabb, csupán egy nagy fejedelemség székhelyének téve meg a várost.⁷⁵ E fejedelemségek kiépült udvartartással, hivatalnokréteggel rendelkeztek, s e tisztségviselők sokszor autonóm személyekként vettek részt az asszír kereskedelemben (ezért is ismerünk oly sok funkciót – természetesen akkád nevükön). A *rubā’um* utáni legfontosabb hivatal a *rābi simmiltim* (szó szerint lépcsőnagy) volt, amelyet

⁶³ LARSEN, 1976. 288. és 295.

⁶⁴ Uo. 295.

⁶⁵ ORLIN, 1970. 65–66.

⁶⁶ LARSEN, 1976. 319.

⁶⁷ Uo. 304. és ORLIN, 1970. 69.

⁶⁸ ORLIN, 1970. 73.

⁶⁹ LARSEN, 1976. 166., 269–273. és 354–355.

⁷⁰ Uo. 354–355.

⁷¹ Részletesen, példákkal: Uo. 333–353.

⁷² Uo. 359.

⁷³ ORLIN, 1970. 73–88., valamennyit felsorolja.

⁷⁴ MELLAART, 1978. 50.

⁷⁵ GARELLI, 1963. 125.

valószínűleg a trónörökös viselt.⁷⁶ A szűkebb udvari körnek ugyanúgy megvoltak a maga hivatalnokai, mint a katonai–védelmi ügyeknek, a palotagazdaság szer-
teágazó feladatainak (mindenképp érdemes külön említeni a lovakkal foglalkozó
funkcionáriust: a megszelídített ló ekkor bukkan fel ugyanis Anatóliában⁷⁷), azaz
a különböző állatok és a kertészet felügyeletének. Természetesen a készletek rak-
tározásának is megvolt a maga felelőse, csakúgy, mint az egyes mesterségeknek.
A gazdasági kapcsolatok miatt különösen fontos lehetett a piacfelügyelő, a *rābi*
māhirim feladata, és szintén emiatt volt a tolmácsoknak saját előljárója (*rābi*
tarkumani). A fémek fontossága miatt mind a bronzművészetet, mind a fémke-
reskedelmet külön felügyelő ellenőrizte, s a város környékét is felügyelte valaki.

A fenti felsorolásból egy jól szervezett, hierarchizált állam képe rajzolódik ki.
Egy, a dombon talált tábla tanúsága szerint a vidékfelügyelő (*rābi battim*) tisztsé-
ge más városokban is megvolt – a domb táblái a többi anatóliai várost is az *ālum*
szóval jelölik! –, joggal valószínűsíthető tehát a többi hivatal megléte is.⁷⁸ A helyi
államok tudniillik átvették az akkád ékírást, és így leveleztek egymással is: ismer-
ünk olyan levelet, amelyet a Mamma nevű *wabartum* királya küldött Kaniš ural-
kodójának az Ib időszakban.⁷⁹

A politikai helyzet azonban nem volt stabil. Az előbb említett levélben is meg-
emlékeznek helyi viszályokról, s a II. szint idejében is hasonló állapotok ural-
kodtak. Olvashatunk ugyanis fellázadt országról,⁸⁰ arról, hogy a levélíró megkéri
a címzettet, ne utazzon addig, amíg az adott ország meg nem nyugszik,⁸¹ és egy
elszámolásban határnapként jelöltek meg egy kaniši háborút vagy inkább kisebb
belvillongást: attól számítva az illető minden mina rézre kamatot ad.⁸² Az álla-
potok tehát közel sem voltak ideálisak, valószínűleg ezért nem találtak az ásatók
komoly fém- vagy drágakőleleteket: a kereskedők minden bizonnyal jó előre ki-
menekítették javaikat.⁸³ A végső pusztulás azonban Anitta kussarai királyhoz

⁷⁶ Az anatóliai tisztségek, hivatalok részletes felsorolása: Uo. 215–220.; BILGIÇ, 1964. 159–161.
és BAYRAM – ÇEÇEN, 1996. 610–613. Az alábbiakban az ő ismertetésüket követem.

⁷⁷ N. ÖZGÜÇ, 1953a. 125.

⁷⁸ kt g/t 36: (8) *X ša rābi(GAL) ba-tim* (9) *i-na a-lim Par-wi-a* (10) *Y ša rābi(GAL) ba-tim* (11)
i-na a-lim Za-ba-lá (12) *Z ša rābi(GAL) ba-tim* (13) *i-na a-lim Wa-ar-ša-ma*: „X, a vidék
felügyelője Parwiában, Y, a vidék felügyelője Zabalában, Z, a vidék felügyelője
Waršamában.” Feldolg.: BILGIÇ, 1964.

⁷⁹ K. Balkan feldolgozása alapján szöveg és ford.: ORLIN, 1970. 97–100. E tábla szerint Kaniš
uralkodóját Waršamának hívják; ez azért érdekes, mert volt egy hasonló nevű város is (l. elő-
ző jegyzet).

⁸⁰ kt n/k 1464: (25) *ma-tim ša-ši-at*, feldolg.: SEVER – ÇEÇEN, 1993. 44–45. Az átírásban *ša*
helyett *sá* áll, ez nyilván elírás.

⁸¹ kt n/k 1251: (16)... *a-di ma-tum* (17) *i-nu-ḫu lá té-ra-ba-am*; feldolg.: Uo. 45–46.

⁸² kt n/k 1429: (13)... *iš-tu* (14) *nu-ku-ra-tim ša Ka-ni-iš* (15) *l ma-na šf-ib-tám ú-š[á-áb]*;
feldolg.: Uo. 46–49.

⁸³ Uo. 42.

köthető, aki elfoglalta Kaništ, és székhelyévé tette.⁸⁴ A domb egyik épületéből előkerült egy bronztőr a nevével – bár nem tudni, hogy került oda – s a feliratban szereplő palota („Anittának, a királynak palotája”) talán nem is a kaniši épületre vonatkozik.⁸⁵ Az ezt követő Ia időszakban a kereskedelmi tevékenység gyakorlatilag megszűnt, és a házak közül is csak néhány épült újjá.⁸⁶

III.

A *kārum* legfontosabb tevékenysége (és egyáltalán létrejöttének oka) a kereskedelem volt. Mai szemmel is bámulatos, hogy a rendszer mennyire szervezett volt. Alapját a családi cégek alkották: általában az apa élt Aššurban mint a cég feje, a legidősebb fiú az anatóliai „részelet” irányította, a többi testvér (ha voltak) és az alkalmazottak a kisebb ügyekkel (szállítás, rakományok összeállítása stb.) foglalkoztak.⁸⁷ A kereskedők szerződéses viszonyban álltak a helyi fejedelemségekkel: ez a viszony biztosította az asszír telepéseknek a megtelepedést és valamilyen védelmet is, az önkormányzatot és az utak felügyeletét. Cserébe a palotának vámot kellett fizetni (*nishatum*), luxuscikkekre, meteorvasra (*amūtum, ašium*) és a *hūsārum* nevű fémre monopóliummal rendelkezett, valamint a textil 10 %-át az udvar megvehette az asszírok által szabott áron.⁸⁸ A kereskedelem zavartalanságát komplett szerződésrendszerek biztosították, ahol szerepet kapott a befektető, a kölcsönző, a kereskedő, az utazóügynök, a cég helyi képviselője és a karaván vezetője is.⁸⁹ Léteztek rövidtávú társulások (*ellūtum*), de 10–12 évre szóló vállalkozások, az ún. *naruqqum* (=zsák)-szerződések, ahol a befektetők nagyobb mennyiségű pénzt adtak egy kereskedőnek, hogy forgassa azt, majd a kijelölt idő leteltével a hasznon megosztozzanak. A szerződésben az időtartamon és a résztvevőkön kívül rögzítették a várható nyereség elosztását is; gyakran 100%-os profitot reméltek az üzlettől.⁹⁰ Akár rövid-, akár hosszútávú társulásról volt szó, a felek képviselheték egymást a helyi udvaroknál, használhatták egymás raktárát, sőt egymás adósságát is kollektivizálhatták.⁹¹ Nemcsak magánszemélyek és -cégek üzemeltek, hanem a templomok is. Ők a fogadalmi ajándékot (*ikribu*) adták oda kereskedőknek, s végül megkapták a maguk hasznát.⁹²

⁸⁴ ORLIN, 1970. 157.; MELLAART, 1978. 52.

⁸⁵ T. ÖZGÜÇ, 1956. kül. 34.

⁸⁶ T. ÖZGÜÇ, 1964. 46.

⁸⁷ LARSEN, 1976. 97–98., és LARSEN, 1977. 121.

⁸⁸ LARSEN, 1976. 245.

⁸⁹ VEENHOF, 1997. 343.

⁹⁰ Uo. 345., és részletesen, példákkal: LARSEN, 1977. 124–144.

⁹¹ LARSEN, 1977. 123.

⁹² VEENHOF, 1977. 114.

A kereskedelem alapja nagyon egyszerű volt: az asszír üzletemberek közép-ázsiai, esetleg mediterrán eredetű ónt⁹³ és textilt szállítottak Anatóliába, amiért többnyire ezüstöt, ritkábban aranyat kaptak.⁹⁴ Az árut szamarakaravánok vitték Aššurból és hozták oda. A szállítmányok indításánál figyelembe kellett venni a természeti körülményeket is: a tél miatt a hágók négy hónapig járhatatlanok voltak, az Aššur–Kaniš útvonal megtétele hat hétig tartott, így évente legfeljebb két karaván tudott oda-vissza fordulni.⁹⁵ A textilfeléket részben a Városban állították elő az ott maradt feleségek és rabnők,⁹⁶ vagy Dél-Mezopotámiából, Babilónból importálták azt, mivel ott a kelmekészítés a hagyományos iparágak közé tartozott.⁹⁷ (A textíliák mellett nyers gyapjú feldolgozásával és szállításával is foglalkoztak.⁹⁸)

Természetesen a karavánok indítását, úticélját, érkezését is számon tartották, figyelemmel kísérték. A táblák szerint vagy egyszerű szállítási szerződést kötöttek, vagy az áru rendeltetését és a küldő igényeit rögzítették, máskor a karavánút végén számoltak el.⁹⁹ A karavánokat többféle kiadás is terhelte, így a szállás, a takarmány, az ajándékok, a vezetők, a hírvivők, a fegyveres védelem stb. költségei.¹⁰⁰ Magától értetődően különféle vámokat is fizetni kellett. Ezek legfontosabbika a *dātum* volt: ha a *kārum*mal összefüggésben hallunk róla, akkor a telep vagy adott emberek hozzájárulása volt egy kollektív kereskedelmi vállalkozáshoz.¹⁰¹ Gyakrabban vonatkozik az Aššurból vagy affelől érkezőkre, akiknek a megtett út távolságának arányában kellett azt fizetni, bár például az Aššur–Kaniš távon a rakomány értékének 6,4–10%-a közti ingadozás figyelhető meg;¹⁰² e távolságarányos fizetség miatt a *dātum*-értékeket egy kutató a telepek pontos elhelyezkedésének rekonstruálására használta fel.¹⁰³ Ezen kívül létezett a személyek után fizetendő fejtám (*qaqqadātum*),¹⁰⁴ az asszírok által az Anatóliába érkező vagy azon belül mozgó árura kiszabott illeték (*šaddū'utum*),¹⁰⁵ s már említettem a palotának fizetendő vámot.¹⁰⁶

⁹³ Az eredetre lásd LARSEN, 1976. 87–88., ill. GARELLI, 1963. 282–283.

⁹⁴ LARSEN, 1976. 86.

⁹⁵ VEENHOF, 1997. 347.

⁹⁶ VEENHOF, 1977. 114.

⁹⁷ VEENHOF, 1972. 102.

⁹⁸ Uo. 130–134.

⁹⁹ LARSEN, 1967. 8–12.; e könyv a továbbiakban a különböző típusokat részletezi.

¹⁰⁰ VEENHOF, 1972. 248–253.

¹⁰¹ Uo. 228.

¹⁰² Uo. 248.

¹⁰³ NASHEF, 1987.

¹⁰⁴ VEENHOF, 1972. 264–269.

¹⁰⁵ Uo. 279–281.

¹⁰⁶ Lásd 88. jegyzet!

E vámok és kötelezettségek miatt – a beérkező árut mindig be kellett mutatni a palotának¹⁰⁷ – szükségképpen kialakult a csempészség is. Ilyenkor a csempészarút egy, a terepet jól ismerő csempész vezetésével az útközbeni fizetőhelyeket, átkelőállomásokot kikerülő kisebb, járatlan ösvényen, az ún. „keskeny úton” (*ḥarrān sūqinnim*) juttatták a célállomásra. Ezért a csempész megkapta a maga járandóságát, de a kereskedőnek nyilván így is megérte.¹⁰⁸ Az asszírok Anatólián belül is élénk tevékenységet folytattak: a rézzel való üzletelést például teljes egészében ők bonyolították le.¹⁰⁹

Az Aššurba érkező áru egyenesen a kereskedők házaiba ment, ilyenkor nincs említés semmilyen vámról vagy bemutatási kötelezettségről.¹¹⁰ A nemesfémek közül az aranyat a Városban halmozták fel, az ezüst ment tovább dél felé, és a mezopotámiai gazdasági élet részévé vált.¹¹¹ A nemesfémért újabb nyersanyagot és élelmiszert vettek a kereskedők: tudunk például nagy mennyiségű gabona vásárlásáról.¹¹²

Ahogy a pénzügyekkel foglalkozó embereknél szokás, időnként az asszír kereskedők is pénzzavarba kerültek. Forrásaink jelentős része szól bizonyos mennyiségű ezüst, estleg arany vagy ón, néha természetbeni áru hitelezéséről. Ugyancsak jelentős tételt tesz ki azon táblák száma, amelyeken az elmaradt fizetés miatti perek tárgyaltanak. A hitelezők tehát nemcsak kereskedelmi vállalkozásokhoz, hanem magánembereknek is folyósítottak kölcsönt, természetesen kamattal (*sibtum*). A hitelt felvevők közt találunk helyi és asszír lakosokat egyaránt. Ismerünk helyi hitelezőt is, de számuk nem volt nagy, mint ahogy a *kārum* irányításában sem vettek részt; mindössze néhány helyi származású *ḥamuštum*-ról tudunk.¹¹³ A helyi hitelezők főleg természetbeni árukat, gabonát, juhot adtak kölcsön, ezüstöt csak ritkán.¹¹⁴

Két kiegészítő megjegyzést érdemes még tenni. Az első: a *kārum*-jelenség lehet, hogy nem egyedülálló az ókori világban. Az Ib szinttel egyidős krétai városban, Malliában a palota mellett olyan negyedek tartak fel [M-negyed], ahol ugyanúgy együtt voltak a lakóépületek, műhelyek, raktárrészlegek, az egyik nagy házban teljes levéltár, mint Kanišban. Az itt talált idegen eredetű leletek – anatóliai pecsétlő, egyiptomi és anatóliai relief, egyiptomi fajanszgyöngy, szír kard – a Mediterraneummal való intenzív és kiterjedt kapcsolatra utalnak, így nem vélet-

¹⁰⁷ LARSEN, 1967. 155–156. és LARSEN, 1976. 156.

¹⁰⁸ A csempészségről részletesen: VEENHOF, 1972. 305–322.

¹⁰⁹ VEENHOF, 1997. 339.

¹¹⁰ LARSEN, 1967. 142.

¹¹¹ VEENHOF, 1997. 339.

¹¹² VEENHOF, 1977. 115.

¹¹³ VEENHOF, 1976–80. 370.

¹¹⁴ Pl. egy Enišarum nevű hitelezőről részletesen: VEENHOF, 1978.

lenül jutott eszébe az Égeikum egyik kutatójának Kaniš *kāruma*.¹¹⁵ E kapcsolatoknak esetleg konkrétabb formája is kimutatható: az Ib szint ólomsúlyait lemérve észrevették ugyanis, hogy azok az égei súlyok többszörösei ill. törtjei, s e felismerés után azt sem zárták ki, hogy az asszírok által Mezopotámia kereskedelmébe áramoltatott ezüst egy része égei eredetű lenne.¹¹⁶ Nem tudni, mennyire helytállóak a fenti megállapítások, azt azonban észre kell vennünk, hogy az asszír kereskedelmi kolóniák nem állnak elszigetelten az adott időszakban, s tanulmányozásuk a térség más területeinek kutatásában is segítséget jelenthetnek.

A másik megállapítás az archaikus kereskedelem úttörő kutatójának, Polányi Károlynak felfogására vonatozik. Bár több végkövetkeztetése a mai napig helytálló – kereskedelmi kikötők, reciprocitás, redisztribúció –, a mezopotámiai kereskedelemmel kapcsolatos felfogása majdnem teljes egészében módosításra szorul. Részben épp a kültepei táblák alapján piac nélküli kereskedelmet rekonstruált, meghatározott ekvivalencia-arányokkal és jutalékos rendszerrel.¹¹⁷ A kereskedőket valamilyen hatalmi tényező – király, templom, elökelőség – nevezi ki, megélhetésük a társadalmi helyzettel járó vagyon és jövedelem, nem pedig tevékenységük eredménye.¹¹⁸ A *kārumot* – igaz, ő végig a babilóni „*kār*”-ról beszél – kereskedelmi kikötőnek értelmezi, ahol a piacnak semmifajta szerepe nincs.¹¹⁹ A valóságban többször előfordul a piac (*mahīrum*) a szövegekben, és fentebb volt már szó annak fellügyeldejéről is. Az arany és főleg az ezüst a magáncégek, és nem az államot gazdagította, s „kapitalista” módon forgatták azt vissza újabb áruba.¹²⁰ Az óasszír rendszer vizsgálata tehát a kereskedelem általános története, és a kereskedelmi elméletek pontosítása szempontjából is hasznos lehet.¹²¹

E háttér megrajzolása után rátérhetünk a szellemi élet tárgyalására.

IV.

Mindenekelőtt szükséges leszögezni, hogy a „szellemi tevékenység” kifejezést a legszélesebb értelemben használom, beleértve a világgépet és a világról alkotott ismereteket, a műveltség megszerzését és a vallást, valamint a mindennapi tevékenységhez szükséges tudásanyagot is.

Az anatóliai asszír kereskedőket vizsgálva két tulajdonságuk szembeötlő, s e két tulajdonsággal lehet talán a legjobban jellemezni őket: a kettős kötődés és a

¹¹⁵ WATROUS, 1994. 737–738.

¹¹⁶ CASTLE, 1995.

¹¹⁷ POLÁNYI, 1984. 107.

¹¹⁸ Uo. 28–29. és 106., ill. POLÁNYI, 1976. 350–354.

¹¹⁹ POLÁNYI, 1976. 387–394.

¹²⁰ VEENHOF, 1972. 350.; POLÁNYI részletes kritikája: 1976. 350–357.

¹²¹ Ehhez lásd még: POLÁNYI, 1997.

gyakorlatiasság. Ezen meghatározó jegyek közvetve vagy közvetlenül életük szinte minden területén kimutathatóak. Mindez könnyen megmagyarázható: a kereskedelem eleve megkövetelte a gyakorlatias viselkedést és szemléletmódot, az idegen területen élés pedig szükségessé tette az anyaterülettel való állandó kapcsolattartást, valamint a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodást. E kettősség jegyében alakították ki az időről és a környező világról vallott felfogásukat is.

Azt a korábbi nézetet, miszerint a mezopotámiai időszámítás ciklikus és mitikus lett volna, már a III. Ur-i dinasztia korabeli adminisztratív szövegek tanulmányozása során el kellett vetni.¹²² Ezt csak megerősíti a táblák alapján a *kārumok* időszemléletéről kirajzolódó kép. Az ún. adminisztratív időszámítás, amely 360 napos évekkel számolt, 2100–2000-től minden gyakorlati időszámítás alapja lett,¹²³ s ezt az évet használták Kanišban is.¹²⁴ Szökőhónapról nincs említés, de a *limmuk* mindig azonos időben kezdték tevékenységüket; egy-két esetben viszont arról van adatunk, hogy az adott év utolsó és a következő év első hónapját ugyanaz a *limmu* jegyezte; talán itt érhető tetten a korrekció.¹²⁵ Az évkezdetet illetően eltérők a vélemények, akad, aki őszre,¹²⁶ akad, aki tavaszra teszi.¹²⁷ Az év 12 hónapra oszlott; a hónapnevek némelyike csillagászati eseményhez kapcsolható (különböző csillagok, csillagképek héliákus felkelése),¹²⁸ mások valamilyen rituális szertartás időpontját jelzik (*Narmak Aššur... = Aššur mosása...*),¹²⁹ ismét mások földművelő eredetre vezethetők vissza (pl. *Te'inatum = füge*).¹³⁰ A hónapnevek közé bekerült egy anatóliai eredetű név is (*Kanwarta*),¹³¹ ami jelzi, hogy a helyi kultúra legalább az elnevezések tekintetében hatással volt az időszámításra is.

Az egy-egy hétnek nevet adó *hamuštum* hivataláról már volt szó. Ennek a hétnek vitatott az időtartama, az öt-, a hat-¹³² és a hétnapos¹³³ hetet tartják valószínűnek. Bármilyen is az időtartam, egy dolog mindenképp figyelemre méltó: a kereske-

¹²² ENGLUND, 1980. 180.

¹²³ Uo. 122–125.

¹²⁴ LEWY 1971b. 770., bár ő ezt az évet 355 naposnak tartja.

¹²⁵ Uo. és HUNGER, 1976–80. 299., utóbbi a korrekció módját nem részletezi.

¹²⁶ HUNGER, 1976–80. 299.

¹²⁷ LEWY 1971b. 769., MATOUŠ, 1965. 179–180.

¹²⁸ LEWY, 1971b. 769., bár az ő egyik hónapnév-olvasata (*Tanmarta*) már elavult, így az ebből kiolvasott értelmezés – a Szíriusz héliákus felkelése – sem érvényes. A jelenleg elfogadott hónapnevek sorrendje: HUNGER, 1976–80. 299.

¹²⁹ UNGER, 1965. 431.

¹³⁰ ORLIN, 1970. 180.

¹³¹ DONBAZ, 1971. 24–26. A szöveghely, ahonnan ez kiderült (Ka 1096. tábla Isztambulban): (17)... *warab(iti)* (18) *Ka-an-wa-ar-ta* (19) *li-mu-um* (20) *Sü-ka-li-a* (21) *mer'i(DUMU) Me-na-nim* - „*Kanwarta* hava, Sukallijának, Mennanum fiának *limmuja*; Donbaz átírásában a DUMU helyett GAL(?) olvasatot ad, de a kópia, a fénykép és a szöveggörnyezet alapján egyértelmű az értelmezés.

¹³² BALKAN, 1965. 159–160., ÜLSHÖFER, 1995. 42., 68. jegyzet.

¹³³ VEENHOF, 1976–80. 377.

delmi tevékenységekhez, kölcsönügyletekhez, kamatszámításokhoz a hónapnál kisebb időtartamra is tekintettel kellett lenni. Ugyanez érvényes egy másik időtartamra, a *šapattum*ra is. Az AHw (*Akkadisches Handwörterbuch*) jelentése szerint a hónap 15. napja, vagy telihold („15. Monatstag, Vollmond”); hogy a hónapnál mindenképp rövidebb volt, kiderül például egy levélből, melynek szerzője arról írt, hogy az esedékes kamatot két hónap és a *šapattum* elteltével kapja meg.¹³⁴

A különböző ünnepnapokat gyakran használták fizetési határidőként, így általában kötelezvényeken szoktak előfordulni. Az alábbi ünnepnapok voltak ismeretek: *Ana*, *Nipas*, *Parka*, *Ḫariḫari*, *Tuḫtuḫanum*,¹³⁵ ezekből különböző számítások alapján négy állítható sorba: *Ana* (Matouš szerint esetleg az újév), *Tuḫtuḫanum*, *Nipas*, *Parka*.¹³⁶ Ez esetben is érdemes figyelni a helyi viszonyokhoz való alkalmazkodásra.

Az időszámításról összességében elmondható, hogy nagyon is gyakorlati alapokon nyugodott, s a mezopotámiai rendszert a saját igényeik szerint finomították. A kereskedőknek tisztában kellett lenniük, mikor jutnak újra a kölcsönbe adott pénzükhöz, mikor kell a hitelt visszafizetni – ennek elmulasztása ugyanis sok per alapját képezte –, mikor indíthatók a karavánok, hogy biztosan átjussanak a hágókon. A kultikus események is helyet kaptak e szemléletben, de a különböző ügyletekben csak mint határnapok szerepeltek, az időszámításban nem volt, nem lehetett komolyabb jelentőségük.

A környező világról alkotott képnek szintén hasonló okból kellett gyakorlatiasnak lennie: ahhoz, hogy a karavánok költségeit, az útközben fizetendő vámokat pontosan ki lehessen számolni, nagyon jól kellett ismerni a telepek elhelyezkedését és egymástól való távolságukat. (A csempészútvonalak még ennél is nagyobb körültekintést igényeltek, ott valószínűleg az életükkel játszottak a kereskedők.) A más térségekkel való érintkezés miatt az itt lakók földrajzi horizontja valószínűleg jóval tágabb volt az akkor megszokottnál. A szír stílusú pecsétlők, ill. az Eblában talált agyagtábla már megmutatták, hogy a kolóniák Szíriával is kapcsolatban álltak, s e kapcsolatok kétoldalúságára egy kaniši tábla a bizonyíték, ahol eblai kereskedők érkezéséről számolnak be („Réz van: sok eblai jött ide, a palotában sok rezet fizettek nekik.”¹³⁷). Az is elgondolkodtató, bár messzemenő következtetést nem lehet belőle levonni, hogy a kaniši pecsétlők legdélibb előfordulási

¹³⁴ MATOUŠ–MATOUŠOVÁ, 1984. n. 12.: (7) *ša warhēn*(ITI) 2^{KAM} *ù ša-pa-tim* (8) *ši-ib-tam a-lí-qí*

¹³⁵ HIRSCH, 1961. 51., MATOUŠ, 1965. 175.

¹³⁶ MATOUŠ, 1965. 180.

¹³⁷ ATHE 32: (17) *erī’um*(URUDU) *i-ba-ši Eb-la-i-ú* (18) *ma-du-tum i-li-ku-ni-ma* (19) *erī’um*(URUDU) *me-dum i-na ekallim*(É.GAL-*lim*) (20) *i-ši-qí-il-šu-nu-ti-ma*

helye Askelón (egy II. szintre jellemző pecsétlőt találtak ott).¹³⁸ S ebben az összefüggésben is megemlíthető az, amiről már korábban esett szó, nevezetesen a réz ill. ezüst egy részének mediterraneumi–égekumi eredete.

Létezett azonban egy másik világ is az itt lakó kereskedők tudatában. Már eddig is sokszor szóba került – s eltérő összefüggésekben ezután is előfordul majd –, hogy a telepek lakóinak Aššur volt a legfontosabb hely, egyedül ez volt méltó az *alum* (város) névre, így számukra egyértelműen e város (a Város) jelentette a világ közepét (akárcsak az asszír fővárosban élőknek, ahogy majd ezt később látni fogjuk). E fontosságot jelzi a már említett küldött, a *rābišum*, aki Aššurból jöve ítélkezett és felügyelt, valamint az a tény, hogy a családi vállalkozás formájában működő kereskedelmi szervezetek fejének, azaz a családfőnek ott volt a székhelye.¹³⁹

S végezetül nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy Anatólián belül viszont Kaniš volt a központ, ami egyértelműen hatással volt az ott élők mentalitására is (éppen ezért erre majd a mentalitás tárgyalásánál térek vissza).

Az anyagi kultúrát és az építészetet vizsgálva úgy tűnik, hogy a műveltséggel együtt a fent említett kettős kötődésnek két pólusát alkotják: amíg a tárgyak és az épületek teljes egészében az anatóliai hagyományok folytatói, addig az ékírásos táblák és az általuk közvetített műveltség egyértelműen a mezopotámiai kultúrkörhöz köthető. Nem véletlenül írta James Mellaart, hogy az agyagtáblák nélkül az óasszír jelenlét sem lenne kimutatható.¹⁴⁰ E szöges ellentét az egyik oldalon csak néhány kultikus és mezopotámiai importtárgy (de más, például szír importtal együtt), a másikon néhány nem akkád eredetű szó, ünnep, tulajdonnév enyhít. Csupán egy leletsoport helyezkedik el a két pólus között, a pecséthengereké és a táblákon megőrződött lenyomataiké. Mint már említettem a források tárgyalásánál, maga a tárgytypus is mezopotámiai eredetű, többnyire a jelenetek is azok, de ezeken a jeleneteken sokszor helyi tárgyak és viseletek láthatók. Érdemes e két pólust közelebről is szemügyre venni.

A kerámia talán a legidőtállóbb tárgy a használati cikkek körében: gyakorlatilag elpusztíthatatlan, és nem képvisel olyan értéket, melyet használói magukkal vittek volna. Kaniš esetében e leletsoport szintén levezethető az anatóliai faze-kasságból.¹⁴¹ A II. szint díszítései közül például a hullámvonal egyedül Kanišra volt jellemző,¹⁴² de a horog-motívum, ill. sok forma eredete az Ališar III. rétegében talált kerámia.¹⁴³ Az Ib időszakban a hagyományok folytatása mellett néhány

¹³⁸ STAGER, 1993. 106.

¹³⁹ Lásd 87. jegyzet!

¹⁴⁰ MELLAART, 1978. 50.

¹⁴¹ A kaniši kerámia összefoglalása: EMRE, 1963., a tágabb anatóliai térségé: MELLAART, 1958.

¹⁴² EMRE, 1963. 90.

¹⁴³ Uo. 91.

új forma megjelenése pedig már a hettita birodalmi korszak formavilágát villantja fel (lóhere- és kerekcsájú korsó, az ún. „fürdődézsza”).¹⁴⁴ Érdekes kiegészítése és megerősítése lehet a leleteknek a pecsétlőkön látható edényformák tanulmányozása, amelyekből kiderül, hogy az ábrázolásokat érdemes komolyan venni.¹⁴⁵ E kerámia csoporttól szinte teljesen eltérő anyagot hoztak napvilágra az Aššurban történt ásatások; a jórészt sírokból előkerült fazekasáru mind formájában, mind díszítésében eltér az anatóliaitól.¹⁴⁶ (A fazekastermékek közül a kultikus rendeltetésű edények árulják el a legtöbbet a szellemi életről, róluk majd a vallás kapcsán szólok.)

A fémeszközöket illetően kevesebb ilyen összehasonlítás végezhető, mivel nem maradtak fenn olyan nagy számban. Annyi mindenesetre látható, hogy az itt nagy számban előforduló díszesfejú ruhatük – melyek közül néhánynak külön formáltak a fejét –¹⁴⁷ az anyavárosban egyelőre nem bukkantak fel, s a fegyverek közt a szír import mellett feltűnik a Hábúr vidékének jellegzetes szárnyas fejszéje is.¹⁴⁸ Itt kell szót ejteni a valószínűleg termékenység-istennőt ábrázoló fémszobrocskáról: jellegzetes kéztartású figuráik – a kezek a melleket fogják, vagy azok előtt vannak keresztben – párhuzamai előkerültek Alişar és Trója rétegeiből is,¹⁴⁹ bár az ikonográfiai jelenség Szíriában is ismert volt.

A tárgyi emlékek közül a mérőkövekről szükséges említést tenni: ezek a leletek ugyanis tanúságai az itt lakók tevékenységének (még ha a hovatartozást önmagukban nem is dönthetik el). Mérőkövek készültek agyagból, kőből, ólomból,¹⁵⁰ s a szövegek szerint a kereskedők saját kövükkel mérték, pl.: „26 mina réz a mérőkövünk szerint.”¹⁵¹

A házmaradványok is megerősítik a tárgyi emlékek nyomán kialakult képet. A kolónia házai 2–6 szobás, sokszor folyosós épületek voltak, e szobák vagy a folyosóra, vagy egy nagyobb helyiségre nyíltak, de szabályos belső elrendezés nem figyelhető meg.¹⁵² Ilyen házak Anatólia más helységeiben (Boğazköy, Alişar, Acemhöyük) is napvilágra kerültek.¹⁵³ E típussal szembeállítható az Aššurban talált egyetlen óasszír lakóház, ahol négyszögletes udvar két hosszanti oldalán

¹⁴⁴ Uo. 95.

¹⁴⁵ Erre a legalkalmasabb N. ÖZGÜÇ táblázata (1965. Fig. 4.), ahol összegyűjtötte a pecsétthen-gereken látható formákat.

¹⁴⁶ Erre lásd HALLER, 1954. Taf. 1–2!

¹⁴⁷ T. ÖZGÜÇ, 1955a. 68–69., illusztráció: Uo. Fig. 69–93.

¹⁴⁸ T. ÖZGÜÇ, 1964. 42.

¹⁴⁹ N. ÖZGÜÇ, 1953b. 301–302.

¹⁵⁰ T. ÖZGÜÇ, 1955c. 458.

¹⁵¹ KUG 7: (14) 26 ma-na eri 'um(URUDU) ša ab-ni-ni

¹⁵² T. ÖZGÜÇ, 1953. 112.; T. ÖZGÜÇ, 1964. 32.

¹⁵³ T. ÖZGÜÇ, 1964. 35.

Breitraum-szobák voltak, az egyik rövidebb oldalon U-alakú folyosóval, a másikon *Breitraum*-toldással. E típus a mezopotámiai hagyományokhoz köthető.¹⁵⁴

Az Anatóliához ezer szállal kötődő anyagi kultúra ellenpólusát a Mezopotámiából „hozott” műveltség alkotja. E műveltség főleg a különböző táblatípusokban érhető tetten. A mindennapi élet eseményeinek rögzítésén túl – az üzleti ügyek különböző mozzanatait, szerződések, peres ügyletek, magánlevelek – megjelennek a bajelhárító szövegek és a gyakorlótáblák is. Célszerű a közelebbi vizsgáldást ez utóbbiakkal kezdeni.

Azt már többen felvetették, hogy Kanišban az írni-olvasni tudás jóval elterjedtebb volt, mint más területeken (Mezopotámiáról, Szíriáról, tehát az írástudó térségekről van szó).¹⁵⁵ Már az Irišum-szöveg publikálásakor feltételezték a szerzők, hogy esetleg egy olyan gyakorlószöveggel állnak szemben, amit egy helyi írnokiskolában használtak, mert az egyik tábla első öt sorát más kéz írta, mint a többi, amiben elírások is vannak.¹⁵⁶ Azóta több iskolai szöveget is találtak, ezek között van hatoszlopos levélminta, súlyokról, fémekről, kövekről szóló gyakorlati szótár és egy lexikális lista töredéke is,¹⁵⁷ és nemrég egy irodalmi szöveg, talán mondóka töredéke is előkerült.¹⁵⁸ Mellettük pedig megtalálhatók a kereskedelmi ismereteket gyakoroltató táblák, rajtuk különféle átszámításokkal, ekvivalencia-arányokkal. Az írnoképzés – bár elterjedtsége miatt akár iskolai oktatásnak is nevezhetnénk – központilag szervezett voltára utal az a tény, hogy egy több mint tíz évvel ezelőtt Aššurból származó, arany–ezüst-átszámítást tartalmazó táblának¹⁵⁹ rábukkantak egy kaniš-i példányára.¹⁶⁰ E táblák lekerekített formájukkal is elütnek a többi szövegtől.¹⁶¹ Az utóbbi típusú, tehát a kifejezetten a majdani kereskedelmi tevékenységre felkészítő szövegek jelentőségét nem lehet túlbecsülni. Mutatja, hogy az itt élő emberek saját igényeiknek megfelelően újítani tudtak, és mertek változtatni a hagyományos írnoképzési rendszeren. Nemcsak a már emlegetett gyakorlatiasságról van itt szó, hanem az asszír kereskedők önálló kezdeményezőkézségéről is. Ez a megállapítás akkor is érvényes, ha az újítás a központból, a Városból indult ki.

Az általános írástudásnak közvetlenebb bizonyítéka is van. Egy táblán valaki megbízta két emberét, hogy töröljön ki valamit egy korábbi szerződés szövegéből

¹⁵⁴ PREUSSER, 1954. 7–8.

¹⁵⁵ VEENHOF, 1996. 431., BIGGS, 1996. 46., utóbbi egy kidobott feleség valószínűleg sajátkezűleg írt panaszlevele ürügyén.

¹⁵⁶ LANDSBERGER – BALKAN, 1950. 221.

¹⁵⁷ VEENHOF, 1996. 425. Sajnos K. HECKER cikke a gyakorlószövegekről (in: *Fs Nimet Özgüç*, Ankara, 1993. 281–291.) nem volt számomra elérhető.

¹⁵⁸ HECKER, 1996.

¹⁵⁹ DONBAZ, 1985. 7.

¹⁶⁰ HECKER, 1996.

¹⁶¹ Lásd az előző két jegyzetet!

(egy korábban zálogba adott ház lefoglalásáról van szó),¹⁶² és találkozunk sajátke-züleg írt panaszlevéllel is (egy elzavart feleség írta).¹⁶³

A bajelhárító szövegek is felbukkannak Kanišban. Már korán ismert volt egy Lamaštum elleni hiányos ráolvasás (épp a rontást elhárító formula hiányzik),¹⁶⁴ de néhány évvel ezelőtt napvilágra került egy újabb,¹⁶⁵ amelynek zeneisége is figyelemre méltó.¹⁶⁶ Különösen a helyi viszonyok tükrében érdekes egy karavánra leső fekete kutyáról és Ea lányairól szóló ráolvasás, melyből nem derül ki, hogy pontosan mitől is óvna; lehet, hogy általában a karavánokra leselkedő veszélyekről.¹⁶⁷ (Jelenleg összesen öt óasszír ráolvasást ismerünk.¹⁶⁸)

Fontos szeletét képezte a műveltségnek a nyelvtudás. Ásatója szerint Kaniš öt-nyelvű kozmopolita város volt,¹⁶⁹ ahol a legkülönbélebb származású emberek éltek. S valóban, a nevek tanulmányozása során sikerült az akkád mellett *hatti*, *het-tita*, *hurri* és *luwi* elemeket is elkülöníteni.¹⁷⁰ E kozmopolitizmusra utaló biztos jel az is, hogy egyazon családon belül különböző eredetű neveket találunk: például Aššur-mālik apja a hurri nevű Imriari, Šamaš-bāni Kuzarinak nevezte el fiát.¹⁷¹ A soknyelvű népesség, valamint az idegen környezet miatt a kereskedőknek több nyelven kellett beszélniük, ha karavánútjaik során boldogulni akartak (még akkor is, ha a levelezésre a helyi kisállamok átvették az akkádot).

A műveltséget áttekintve látható, hogy Kaniš, és valószínűleg a többi *kārum* lakosságát teljes joggal tekinthetjük a mezopotámiai szellemi koiné részének, ráadásul a hagyományokat alkotó módon továbbvivő részének.

A vallásra rátérve, a mezopotámiai nyitottság, sokszínűség közismert. Éppen ezért nem meglepő, hogy az Anatóliába érkező kereskedők gyorsan alkalmazkodtak az itteni felfogáshoz. A befogadókészség tükröződik az istennevekben is: a szokásos asszír istenek mellett – Aššur, Adad, Šin, Ištar, Šamaš, Anum, Amur-rum, Ēa, Ilabrat stb.¹⁷² – mellett felbukkan Ana, Ḫigiša, Kubabat, Nipas, Parka, Ḫariḫari, Tuḫtuḫanum (ebből ötnek az ünnepéről is tudunk, ahogy erről már volt szó);¹⁷³ Goetze a „kaniši” (=anatóliai) neveket alapul véve még Aššijat, Ḫalki,

¹⁶² KTS II 9: (11) ...a-šar a-wi-lu a-ni-ú-tum (12) da-a-nu wa-du-ú ma-e ší-qi-ma (13) ḫa-lí-iq...
– „...azt a helyet, ahol ezek az emberek be vannak írva, vízzel nedvesítsd meg, és töröld ki!”

¹⁶³ BIGGS, 1996. vö. 155. jegyzettel!

¹⁶⁴ SODEN, 1956. 143–144.

¹⁶⁵ Az ásatásról tudósítás: GATES, 1996. 296., a tábla publikálása: MICHEL, 1997.

¹⁶⁶ MICHEL, 1997. 60.

¹⁶⁷ Közli: VEENHOF, 1996.

¹⁶⁸ MICHEL, 1997. 58–59.

¹⁶⁹ Idézi: GATES, 1997. 257.

¹⁷⁰ GARELLI, 1963. 135–155.; GOETZE, 1954. passim; utóbbi csak a luwit nevezi meg, a többit „kaniši” nevekként említi

¹⁷¹ GARELLI, 1963. 162–163.

¹⁷² HIRSCH, 1961. 2–26.; részletes felsorolás, példákkal.

¹⁷³ Uo. 27–28.; MATOUŠ, 1965. 175.; Hirsch az utolsó kettőt csak ünnepnapnak tekinti.

Ilalija, Inar, Išput, Pirwa, Tarawa, és esetlegesen Šiwat nevét említi meg.¹⁷⁴ Aššurnak itt is kiemelt szerep jutott: az ő törére (*patrum*) esküdtek,¹⁷⁵ és a pálmaág (*šugarrium*) Anatóliában őt jelképezte.¹⁷⁶

Az isteneknek sajnos csak a szövegekből ismerjük templomait, szentélyeit, az ásatások eddig nem hoztak eredményt. Sajat templomát említik Aššurnak, Adadnak, szentélye (*kumrum*) Adadnak, Ištarnak, Sínnek, Šamašnak, Kubabatnak, Anának, Higišanak, sőt a kisebb jelentőségű Šarramätimnak is volt.¹⁷⁷

A pecsétlőkön felbukkanó asszír isteneket viszonylag könnyű attribuíálni. Šamaš fűrészszel, napkoronggal, Adad bikán állva kétágú villámmal, Ištar szárnyas-ljasan, Ea kezében vázát tartva fordul elő.¹⁷⁸ A helyi istenek közt is előfordul egy viharisten, szintén kétágú villámmal, de ő oroszlánon áll. Elkülöníthető egy különböző fegyvereket viselő hadisten, egy vadászjelenetekben látható, görbe fegyveres „vadászisten”; a Goetze által említett Pirwának a ló a szent állata, így ő könnyen felismerhető. A többféle állat által körülvelt istenség esetleg Kaniš főis-tennöje, de ez nem biztos.¹⁷⁹ Feltehetőleg rokon vele a vegetációistenség, aki fa alatt szokott ülni.¹⁸⁰

A különböző szertartásokról szintén a pecséthengerek alapján kaphatunk képet, még ha nem is teljes képet. Az ábrázolásokon az alakok általában tipikus mezopotámiai imádkozó kéztartással állnak, de egy esetben láthatunk bikaszobor előtt térdelő figurákat is.¹⁸¹ (Maga a bikaszobor is helyi jellegzetesség.) Az áldozat fontos részét képezhette az isteneknek szánt étel-ital, amit láthatunk az előttük álló asztalon fölhalmozva, ill. többször előfordul az istenek megitatása is.¹⁸² Ehhez a szertartáshoz nyilván valamilyen kultikus étkezés is hozzátartozott; talán egy ilyenfajta lakomát jelent a *paddugannum* szó.¹⁸³ Ha az ábrázolások mennyiségét nézzük, a libáció (italáldozat) lehetett a leggyakoribb áldozati forma,¹⁸⁴ de emellett előfordul az égőáldozat is.¹⁸⁵ A szertartáshoz hozzátartozott a zene is, legalábbis erre utal egy imádkozó jelenet háttérében hárfázó figura.¹⁸⁶

¹⁷⁴ GOETZE, 1954. 80.

¹⁷⁵ UNGER, 1965. 438–439.

¹⁷⁶ Uo. 433–434.

¹⁷⁷ HIRSCH, 1961. 45.

¹⁷⁸ N.ÖZGÜÇ, 1965. 59–62.; megjegyzendő, hogy következetesen összekeveri a helyi, oroszlánon álló viharistent Adaddal.

¹⁷⁹ Uo. 63–70.

¹⁸⁰ N.ÖZGÜÇ, 1979. 283–284.; uitt korábban a többi anatóliai istenség azonosításához is olvashatók támpontok.

¹⁸¹ PORADA, 1948. n. 890.

¹⁸² Pl. MATOUŠ – MATOUŠOVÁ, 1984. Abb. 23.

¹⁸³ AHw: ein Kultmahl?

¹⁸⁴ Pl. MATOUŠ – MATOUŠOVÁ, 1984. Abb. 7.

¹⁸⁵ Pl. Uo. Abb. 103.

¹⁸⁶ Pl. Uo. Abb. 81.

A kultikus edények funkciójára csak rendhagyó formájukból következtethetünk, ilyen például a már az Ia rétegből előkerült bikaszarv-párokkal ellátott, oldalán férfi és női arc domborművével díszített edény.¹⁸⁷ Az utóbbi évek ásatásai során került felszínre egy terrakotta hajó, melynek közepén egy szentély áll, ahova épp egy sas száll le. A szentélyben egy keresztbe tett kezű istennő áll, a hajón pedig két hegyes fővegű férfi.¹⁸⁸ Az isteni hajóutazás tipikusan mezopotámiai jelenség – ott hajós szentély is található –, de a megfogalmazás – és valószínűleg az istennő is – anatóliai,¹⁸⁹ ami ugyancsak mutatja e település kettős hagyományait. E tárgygal együtt találtak antilop formájú kerámiát, csizma alakú ivóedényt, festett és metszett díszítésű csészéket, és tengeri kagylót is, ami jelzi az együttes kultikus jellegét.¹⁹⁰ A lelet magánházból került elő; hogy némelyik magánházban volt esetleg házi szentély is, mutatja egy olyan szoba feltárása, melynek falai mentén padok voltak, napvilágra került egy pódium vagy egy emelt tűzhely maradványa, és a szobában sok miniatűr fehér bevonatos váza hevert.¹⁹¹ Talán a házikultusz kellékei voltak a különböző állatalakú rhytonok (kultikus ivóedények) is,¹⁹² a pecsétlőkön ilyeneket viszont nem látni.

S végül újra szót kell ejteni a hiedelemvilág részét alkotó alvilági lényekről, melyek ellen a bajelhárító szövegek íródtak.

A mindennapi tevékenységről csak röviden érdemes szólni, hiszen a kereskedelem és a műveltség kapcsán a lényeg már említésre került. Az a kereskedelem, amelyről annyi feldolgozás készült, és amelynek szinte minden részletét ismerjük a szövegeknek köszönhetően, rengeteg aprómunkát igényelt. Szerencsére a napi feljegyzéseket is agyagtáblára írták, tehát ezek is megőrződtek. A saját használatra készült irományok sokszor csak egymás mellé dobált szavakból állnak, néha annyira egyediek, hogy például egy amúgy is nehezen értelmezhető listát publikálója először hamisítványnak nézett.¹⁹³ Talán e magánokmányokból világlik ki legegyszerűbben az írástudás már említett elterjedtsége.

Még egy momentum érdemel némi figyelmet. A magáncégek családi vállalkozások voltak; talán ezzel magyarázható a családtagok igen szoros összetartása, és ezért volt olyan fontos az apánk/apám/apa háza/családja (*bīt abīni/abīja/abīm*) cím.¹⁹⁴ Nem véletlen, hogy a kereskedők házaiban a szolgák/alkalmazottak is el-

¹⁸⁷ T. ÖZGÜÇ, 1979. 269.

¹⁸⁸ Az ásatásról előzetes értesítés: GATES, 1994. 257., a tárgy publikációja: T. ÖZGÜÇ, 1994.

¹⁸⁹ T. ÖZGÜÇ, 1994. 370–374.

¹⁹⁰ Uo. 369.

¹⁹¹ GATES, 1996. 296.

¹⁹² T. ÖZGÜÇ, 1955c. 455–457., és Fig. 15–21.

¹⁹³ DONBAZ, 1990; sajnos kópiát nem közölt az átírása mellé. A jelformákat nem is, de az óaszír dialektus jellegzetességeit, sajátos mondatszerkezeteit HECKER, 1968 átfogóan tárgyalja.

¹⁹⁴ HECKER, 1978a. 142.

fértek.¹⁹⁵ Az természetes volt, hogy a halott is része maradt a családnak¹⁹⁶ – de ez már átvezet bennünket a halottkultusz területére.

Az elhunytat a lehető legalaposabban fel kellett készíteni a másik életre – ez világszerte így volt, nemcsak Mezopotámiában –, éppen ezért a sírmelléleteket igyekeztek minél gazdagabbá tenni. A sírokba – pithoszos (edénybe történő) és ciszta- (sírűreges) sírok voltak – bekerültek az elhunyt eszközei, ékszerei, díszes ruházata, valamint újonnan készült kerámia is.¹⁹⁷ A halott szemét és száját (ill. a halotti leplet) ezüst- vagy aranylemezzel fedték be, néha okkert szórtak a sírra.¹⁹⁸ A temetkezés némiképp eltér az Aššurban találtaktól: ott előfordult, hogy kisebb halmot emeltek az elhunyt fölé, egyszer gipszkövet is raktak rá, esetleg a tűzhely alá temetkeztek.¹⁹⁹ Érdekes, hogy az Aššurban eltemetett kereskedő sírjában több anatóliai típusú ékszert és ólomfigurát is találtak;²⁰⁰ valószínűleg ott tevékenykedett, mielőtt a Városba költözött volna. Az elhunyt családban maradását úgy is biztosították, hogy az unoka gyakran a nagyszülő után kapta a nevét, hogy az ifjú testében élhessen tovább.²⁰¹

Végül essék szó a mentalitásról. A már többször említett kettős kötődés és az írástudás elterjesztésében kifejeződő nyilvánvaló szellemi fölény a helyi lakossággal való sajátos viszonyt eredményezett. A bennszülötteket némi lenézéssel kezelték: az őket jelölő akkád szónak (*nuā'um*) pejoratív melléköngéje is volt, és az egymással való üzletelés ellenére sincs példa közös kereskedelmi vállalkozásra.²⁰² Ugyanakkor a kereskedők gyakran házasodtak helyi nővel, bár többnyire csak második feleségnek vették el őket.²⁰³ Emellett az asszír üzletemberek tartósan együtt éltek a helyiekkel, és rendszeresen utaztak közéjük Anatólia-szerte, így – praktikus okokból is – minden lenézés ellenére harmonikus és kölcsönösen hasznos kapcsolat alakult ki köztük.

A kereskedelem és az anyaterülettől való nagy távolság következtében kialakuló önállóság, valamint a munkájuk nyomán látványosan megmutatkozó gazdagság erős öntudatot és büszkeséget eredményezett. Ennek leglátványosabb emlékei a nagy számban előforduló pecséthengerek és lenyomataik. A pecsét-

¹⁹⁵ HECKER, 1978b. 404–405.

¹⁹⁶ LEWY, 1971b. 735.

¹⁹⁷ PI. T. ÖZGÜÇ, 1955a. 66–72.; T. ÖZGÜÇ, 1954. 374., 380–381., 388–389.; T. ÖZGÜÇ, 1953. 113.

¹⁹⁸ T. ÖZGÜÇ, 1953. 113. és 1955a. 71.

¹⁹⁹ HALLER, 1954. 10–11.

²⁰⁰ CALMEYER, 1977. 87. és 93–94.; e sír mellélete fényképen: HALLER, 1954. Taf. 10a–d.

²⁰¹ LEWY, 1971b. 735.

²⁰² VEENHOF, 1977. 110.

²⁰³ Uo. 113.; az óasszír házasságjogról, a második, esetleg harmadik feleség státuszáról, ezek elnevezéseiről részletesen: REMS, 1996.

használat több volt egyszerű üzleti cselekvésnél: hatalmat jelentett,²⁰⁴ az élet minden területén az önállóságot, a szuverenitást fejezte ki. Nem véletlen, hogy e tárgyak használata sokszor apáról fiúra szállt – ebben az erős családi kötelékek is szerepet játszottak –,²⁰⁵ és időnként láthatóan presztízssokokból használtak korábbi (például III Ur-i dinasztia kori) pecséthengereket.²⁰⁶ Természetesen ezt az erős helyi igényt hosszú időn keresztül működő műhelyek is kielégítették:²⁰⁷ az egyik ásatási idényben az egyik fémműves műhelyben az öntőformák mellett félig megmunkált hengereket is találtak.²⁰⁸

Az önállóság és a helyhez való kötődés – amit nyilván megerősített Kanišnak a kolóniák között játszott vezető szerepe – olyan gondolkodásmódhoz vezetett, amely nagyon idegen volt a fővárosban élők számára. Az egyik levélben két asszony ír férjüknek-rokonuknak, hogy a távol lévő férfit egy jósnő sötét fenyegetéseivel bírják rá az Aššurba való visszatérésre és üzletelése beszüntetésére.²⁰⁹ E levélből kitetszik a két gyökeresen eltérő gondolkodásmód. A Városban lakók számára felfoghatatlan volt, hogy lehet egy világ végi helyhez ragaszkodni, azt pedig végképp nem értették – nem is érthették –, hogy a kereskedő életét kitöltő üzleti elfoglaltság az önmegvalósítás látványosan sikeres formája. (Az illető egyébként később visszaköltözött Aššurba, de ott nem abbahagyta, hanem valószínűleg átvette cége vezetését – pályája tehát még feljebb ívelt.²¹⁰) A látványos sikerességet a presztízсарunak számító luxuscikkek – ilyenek voltak például az Ib időszakban megjelenő fajansztárgyak²¹¹ – nagy száma is illusztrálja.

Még „forradalmibb” felfogás derül ki egy másik, több levélből álló sorozatból. Ebben a szintén otthon maradt feleség egymás után írja férjének, hogy a lány megnőtt (sajnos nem derül ki, hogy a saját lányukról beszél-e), jöjjön végre, és helyezze Aššur isten ölébe.²¹² Feltehetőleg valamilyen szertartásról van szó (és nem eljegyzésről, mint azt a publikáló véli²¹³), mégpedig a főisten aktív közre-

²⁰⁴ MATOUŠ – MATOUŠOVÁ, 1984. 88.

²⁰⁵ Lásd 13. jegyzet!

²⁰⁶ MATOUŠ, 1982. 262.; azt, hogy ezek a leletek a dinasztia egykori írnokeinak itteni felbuklására utalának, nem tartom valószínűnek (Uo.).

²⁰⁷ ALEXANDER négy mestert tudott elkülöníteni, akik közül hárman az első segédei lehettek ifjúkorukban (1979. 578–614.).

²⁰⁸ MELLINK, 1983. 430.; ez a leletcsoport megerősíti Alexandernek azt a feltevését, hogy a pecséthenger-készítés önmagában csak másodlagos elfoglaltság volt (ő az ólomfigurák és a hengerek rajzainak stílárís hasonlóságából következtetett erre: ALEXANDER, 1979. 617–618.).

²⁰⁹ Ismerteti LARSEN, 1982. 215.

²¹⁰ Uo. 226.

²¹¹ Fajanszleletekről: T. ÖZGÜÇ, 1986. és T. ÖZGÜÇ, 1992.

²¹² BALKAN, 1986. 1–3.

²¹³ Uo. 6., épp ezért szerinte a levélíró rokona, és nem felesége volt az üzletembernek. Mivel egy eléggé ismert kereskedőről, Püšu-kên-ről van szó, a családfáját más is összeállította, és

működésével, tehát ez a halogatás közel állt a szentségtöréshez. Ez a korábban elképzelhetetlen viselkedés jelzi az isteni és az emberi szféra eltávolodását. Természetesen szó sincs az istenek szerepének kétségbe vonásáról – a személynevek elsőprő többsége theophorikus –, ők a világ urai, akiknek áldozni kell, Aššur törére kell esküdni – de hogy az életemet hogyan rendezem, az már tőlem függ. Ez az önálló gondolkodású, saját sorsát intéző autonóm személyiség az a többlet, amit Kaniš lakói az egész ókori Mezopotámia – és Anatólia – történetéhez hozzá tudtak adni.

Láttuk tehát, hogy a Kanišban élők időszemléletének és a környező világról alkotott képének szükségszerűen realiztikusnak kellett lennie. Ezzel a szemlélettel jól megfér az Aššur-centrikus világkép is. A Város iránti ragaszkodásukat a táblák világa őrizte meg, míg az anatóliai viszonyokhoz való zökkenőmentes alkalmazkodásuknak a homogén helyi tárgyi kultúra és építészet az egyértelmű bizonyítéka. Átmenetet jelentettek – és néhány tárgyi emlékekkel együtt az egyéb területek befolyását is megjelenítették – a pecséthengereken megőrződött kevert ábrázolások. A kettősség megmutatkozott a kaniši vegyes pantheonban és a helyi ünnepek átvételében. A táblákon ránkmaradt isten- és ünnepneveket a pecséthengereken látható szertartásjelenetek egészítik ki és teszik élőbbé. A mindennapi tevékenységhez szükséges szellemi háttér az üzleti jellegű feljegyzések ezrei dokumentálják, míg ennek a ténykedésnek a túlvilági folytatásáról, és általában a halálról vallott felfogásról a sírmellékletek tanúskodnak. S végül az írott és a tárgyi források együtt jelenítik meg az itt lakók gondolkodásmódját, a világról és önmagukról alkotott felfogásukat és az ebben a korban egyedülálló mentalitásukat...

V.

A fenti írással, ahogy azt már a bevezetőben is jeleztem, elsősorban nem az óasszír világ egy szeletének jobb megismeréséhez szerettem volna hozzájárulni (bár remélem, a fent elmondottak e téren is használhatóak). Azt kívántam bemutatni, milyen gyümölcsöző lehet az írott, a régészeti és az ikonográfiai források együttes vizsgálata. Sajnos az assziriológiában még mindig az egyes kérdések külön-külön szempontú tanulmányozása a leggyakoribb. Talán épp a történészekre vár a feladat, hogy a fent alkalmazott, újnak egyáltalán nem nevezhető megközelítést elterjesszék, hiszen ők kellő távolságra (és kellő közelségre!) állnak mind a régészettől, mind a filológiától. Fejtegetésemet az egyik legnagyobb magyar ókorkutató, Kerényi Károly gondolataival zárom, aki nálam sokkal szebben fo-

galmazta meg, mi mindent kell elsajátítania az ókortudomány – ez nála még csak a klasszikus ókorral foglalkozó tudományt jelentette – művelőinek: „Ideális követelménye művelőjétől mindannak állandóan jelenlevő, kívülről való tudása, ami görög és latin nyelven az ókorból reánk maradt, amit emléktanyagban a világ múzeumai őriznek, s ami még a görög és római föld felületén fellelhető, belsejében található. A jelenvalóság a fontos: a tények tömegének eleven együtttartása, amennyit csak az idegrendszer elbír – nem pusztán összefüggésükért, amelyet a keletkezés oksági láncolatán a történész nyomoz (ki az ókori anyaggal szemben különben mindig filológus is); nem is csupán holt önmagukért, amint a könyvek és gyűjtemények szerelmesei dédelgetik őket, hanem összefüggő önmagukért.”²¹⁴ Csak remélni lehet, hogy ez a szemlélet mihamarabb magától értetődővé válik...

A pecséthenger-lenyomatok forrása:
MATOUŠ – MATOUŠOVÁ, 1984. Abb. 7., 103., 23., 87.

²¹⁴ KERÉNYI, 1984. 46.

- ALEXANDER, R. L.
1979 Native Group Cylinder Engravers of Karum Kanish Level II. In: *Bellesten* 43. 573–618.
- BALKAN, K.
1955 *Observations on the Chronological Problem of the Karum Kaniš*. TTKY VII/28. Ankara.
1965 The Old Assyrian Week. In: *Fs Landsberger* (AS 16), 159–174.
1986 Betrothal of Girls During Childhood in Ancient Assyria and Anatolia. In: *Fs Güterbock* (AS 23), 1–11.
- BAYRAM, S. – ÇEÇEN, S.
1996 The Institution of Slavery in Ancient Anatolia in the Light of New Documents. In: *Bellesten* 60. (megj. 1997), 605–630.
- BIGGS, R. D.
1996 A Woman's Plaint in an Old Assyrian Letter. In: *Fs Hirsch (WZKM 86)*, 47–52.
- BILGIÇ, E.
1964 Three Tablets from the City Mound of Kültepe. In: *Anatolia* 8. 145–163.
- CALMEYER, P.
1977 Das Grab eines altassyrischen Kaufmanns. In: *Iraq* 39. 87–97.
- CASTLE, E. W.
1995 Kaniš and Beyond. In: *NABU* n. 88.
- DONBAZ, V.
1971 The Old Assyrian Month Name Kanwarta. In: *JCS* 24. 24–28.
1985 More Old Assyrian Tablets from Assur. In: *Akkadica* 42. 1–25.
1990 One Old Assyrian Inventory List. In: *NABU* n. 130.
- EMRE, K.
1963 The Pottery of the Assyrian Colony Period According to the Building Levels of the Kanis Karum. In: *Anatolia* 7. 87–99.
- ENGLUND, R. K.
1988 Administrative Timekeeping of Ancient Mesopotamia. In: *JESHO* 31. 121–185.

- GADD, C. J.
1971 *Babylonia c. 2120 – 1800 B.C.* In: *CAH I/2*. 595–643.
- GARELLI, P.
1963 *Les Assyriens en Cappadoce*. Paris, 1963. [AC]
- GATES, M.-H.
1994 *Archaeology in Turkey*. In: *AJA* 98. 249–278.
1996 *Uaz*. In: *AJA* 100. 277–335.
1997 *Uaz*. In: *AJA* 101, 241–305.
- GOETZE, A.
1954 *The Linguistic Continuity of Anatolia as Shown by its Proper Names*. In: *JCS* 8. 74–81.
- GRAYSON, A. K.
1987 *Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia B.C. (to 1115 B.C.)*. RIMA 1. Toronto – Buffalo – London.
- HALLER, A.
1954 *Die Gräber und Gräfte von Assur*. WVDOG 65. Berlin.
- HECKER, K.
1968 *Die Grammatik der Kültepe-Texte*. AnOr 44. Roma. [GKT]
1978a *Zu den Verwandtschaftsbeziehungen in den Kültepe-Texten*. In: *Fs Matouš* 1. 137–155.
1978b *tib'imma atalkim*. Assyrerinnen in karumzeitlichen Anatolien. In: *OrNS* 47, 404–418.
1996 *Schultexte aus Kültepe: ein Nachtrag*. In: *NABU* n. 30.
- HIRSCH, H.
1961 *Untersuchungen zur Altassyrischen Religionen*. AfO Beih. 13/14, Graz. [UAR]
- HUNGER, H.
1976–80 *Kalender*. In: *RIA* 5. 297–303.
- KERÉNYI K.
1984 *Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok*. In: *Uő: Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*. (Vál. Komoróczy G. és Szilágyi J. Gy.) Bp.
- KUPPER, J.-R.
1973 *Northern Mesopotamia and Syria*. In: *CAH II/1*. 1–41.

- LANDSBERGER, B. – BALKAN, K.
 1950 Die Inschrift des assyrischen Königs Irisum, gefunden in Kültepe.
 In: *Bulleten* 14. 219–268.
- LARSEN, M. T.
 1967 *Old Assyrian Caravan Procedures*. Istanbul. [OACP]
 1976 *The Old Assyrian City-state and its Colonies*. Mesopotamia 4.
 Copenhagen, 1976. [OACC]
 1977 Partnerships in the Old Assyrian Trade. In: *Iraq* 39. 119–145.
 1982 Your Money or Your Life! A Portrait of an Assyrian Businessman.
 In: *Fs Diakonoff*, 214–245.
- LEWY, H.
 1971a Anatolia in the Old Assyrian Period. In: *CAH I/2*. 707–728.
 1971b Assyria c. 2600–1816 B.C. In: *CAH I/2*. 729–770.
- MATOUŠ, L.
 1965 Anatolische Feste nach „kappadokischen“ Tafeln. In: *Fs Landsberger*, 175–81.
 1982 Zur Bestimmung der altassyrischen Siegeleigentümer. In: *Fs Diakonoff*, 262–264.
- MATOUŠ, L. – MATOUŠOVÁ-RAJMOVÁ, M.
 1984 *Kappadokische Keilschrifttafeln mit Siegeln*. Prag.
- MELLAART, J.
 1958 Second Millenium Pottery from the Konya Plain and Neighbourhood. In: *Bulleten* 22. 311–345.
 1971 Anatolia c. 2300–1750 B.C. In: *CAH I/2*. 681–703.
 1978 *The Archaeology of Ancient Turkey*. Totowa N. J.
- MELLINK, M. J.
 1971 Archaeology in Asia Minor. In: *AJA* 75. 161–181.
 1983 Uaz. In: *AJA* 87. 427–442.
 1985 Uaz. In: *AJA* 89. 547–567.
- MICHEL, C.
 1997 Une incantation paléo-assyrienne contre Lamaštum. In: *OrNS* 66. 58–64.
- NASHEF, K.
 1987 *Rekonstruktion der Reiserouten zur Zeit der altassyrischen Handelsniederlassungen*. TAVO B 83. Wiesbaden.
- OPPENHEIM, A. L.
 1982 *Az ókori Mezopotámia*. Budapest.

- ORLIN, L. L.
1970 *Assyrian Colonies in Cappadocia*. The Hague - Paris. [ACC]
- ORTHMANN, W.
1976–80 Kaniš, karum. B. Archäologisch. In: *RIA* 5. 378–383.
- ÖZGÜÇ, N.
1953a Vorbericht über die Siegel und Siegelabdrücke. In: *Belleten* 17. 123–127.
1953b Preliminary Report on the 1951 Excavations at Kültepe. In: *uo.*, 298–306.
1965 *The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe*. TTKY 5. n. 22. Ankara.
1968 *Seal and Seal Impressions of Level Ib from Karum Kanish*. TTKY 5. n. 25. Ankara.
1979 Gods and Goddesses with Identical Attributes during the Period of the Old Assyrian Trade Colonies. In: *Fs Laroche*, 277–289.
- ÖZGÜÇ, T.
1953 Vorläufiger Bericht über die Grabungen von 1950 in Kültepe ausgeführt im Auftrag des Türk Tarih Kurumu. In: *Belleten* 17. 109–118.
1954 Die Grabungen von 1953 in Kültepe. In: *Belleten* 18. 373–390.
1955a Excavations at Kültepe 1954. Finds on Level Ib. In: *Belleten* 19. 64–72.
1955b Excavations at Kültepe, Level II. Finds. In: *uo.*, 453–461.
1956 The Dagger of Anitta. In: *Belleten* 20. 33–36.
1963 Summary of Archaeological Research in Turkey in 1962 – Kültepe-Kaniš. In: *AnSt* 13. 21–22.
1964 The Art and Architecture of Ancient Kanish. In: *Anatolia* 8. 27–48.
1966 Recent Archaeological Research in Turkey – Excavations at Kültepe-Kanis. In: *AnSt* 16. 26.
1979 A vessel in the form of a human of the Assyrian Trading Colony Period. In: *Belleten* 43. 262–272.
1986 Glazed Faience Objects from Kanish. In: *Fs Porada*, 201–208.
1992 New glazed faience objects from Kanish. In: *Fs E. Strommenger*, 159–162.
1994 A Boat-shaped Cult-vessel from the karum of Kanish. In: *Fs De Meyer*, 369–375.
- POLÁNYI K.
1976 *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Bp.

- POLÁNYI K.
1984 *Kereskedelem, piacok és pénz az ókori Görögországban*. Bp.
- PORADA, E.
1948 ~ (ed): *The Collection of the Pierpont Morgan Library. Corpus of Ancient Near Eastern Seals in North American Collections Vol. I*. Washington.
1976–80 Kaniš, karum C. Die Glyptik. In: *RIA* 5. 383–389.
- PREUSSER, C.
1954 *Die Wohnhäuser in Assur*. WVDOG 64. Berlin.
- REMS, R.
1996 Eine Kleinigkeit zum altassyrischen Eherecht. In: *Fs Hirsch (WZKM 86)* 355–367
- ŞENYÜREK, M. S.
1952 A Study of the Human Skeletons from Kültepe, Excavated under the Auspices of the Turkish Historical Society. In: *Belleten* 16. 323–343.
- SEVER, H. –ÇEÇEN, S.
1993 New Developments About Anatolia's Social History According to the II. Level Documents in Kültepe. In: *Belleten* 57. 41–49.
- SODEN, W. von
1956 Eine altassyrische Beschwörung gegen die Dämonin Lamaštum. In: *OrNS* 25. 141–148.
- STAGER, L. E.
1993 Ashkelon. In: *The New Encyclopaedia of Archaeological Excavations in the Holy Land* I. Ed.: E. STERN. Jerusalem. 103–112.
- TEISSIER, B.
1984 *Ancient Near Eastern Seals from the Macropoli Collection*. Beverly Hills, California.
- TOSUN, M.
1965: Styles in Kültepe Seal Engraving as Expressions of Various Cultural Influences. In: *Fs Landsberger*, 183–138.
- ULSHÖFER, A. M.
1995 *Die altassyrischen Privaturkunden*. FAOS Beih. 4, Stuttgart.
- UNGER, E.
1965 Die Symbole des Gottes Assur. In: *Belleten* 29. 423–48

VEENHOF, K. R.

1972. *Aspects of old Assyrian Trade and its Terminology*. Leiden. [AOATT]
- 1976–80 Kaniš, karum. A. Philologisch. In: *RIA* 5. 369–378.
- 1977 Some Social Effect of the Old Assyrian Trade. In: *Iraq* 39. 109–118.
- 1978 An Ancient Anatolian Money Lender. His Loans, Securities and Debt-Slaves. In: *Fs Matouš II*, 279–311.
- 1996 An Old Assyrian Incantation Against a Black Dog. In: *Fs Hirsch*, (WZKM 86) 425–433.
- 1997 „Modern” Features in Old Assyrian Trade. In: *JESHO* 40. 336–366.

WATROUS, L. V.

- 1994 Review of Aegean Prehistory III: Crete from Earliest Prehistory through the Protopalatial Period. In: *AJA* 98. 694–753.